

نقش و تاثیر آیات قرآنی بر آرایه پردازی در معماری مسجد، نمونه موردی: مسجد-مدرسه دارالاحسان (مسجد جامع) سنندج*

محمدابراهیم زارعی^۱

۱- دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان

چکیده

مسجد-مدرسه دارالاحسان در شهر سنندج قرار دارد. دارای دو بخش مسجد و مدرسه است. این بنا در دوره قاجار و از سال ۱۲۲۶ تا ۱۲۳۲ هـ.ق. ساخت آن به درازا کشیده است. یکی ویژگی‌های بارز این بنا استفاده گسترده از آیات قرآنی در نماهای بیرونی و داخلی آن است. با اینکه در نگاه نخست به نظر می‌رسد که مهم‌ترین آرایه‌های آن کاشی‌کاری باشد، ولی در تمامی بخش‌های کاشی‌کاری آیات قرآنی بکار برده شده است. از آیات قرآنی علاوه بر آراستن دیوارهای داخل و بیرون مسجد و مدرسه، بر روی سرستون‌های شبستان اصلی هم به عنوان نگاره و آرایه استفاده شده است. پرسش‌های اساسی این نوشته: آیات قرآنی استفاده شده چه تناسبی با اهداف بانی داشته است؟ پرسش دوم، هدف بانی در نگارش آیات قرآنی این بنا آیا در رقابت با حکام بیگانه بوده است؟ در این بنا بسیاری از سوره‌های کوتاه و پایانی قرآن بر روی سرستون‌ها با کاشی نوشته شده است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که این شیوه استفاده گسترده از آیات قرآنی در مسجد بی‌تأثیر از رقابت با حکام و کارگزاران عثمانی در همسایگی آنها نبوده است. چون والی کردستان این بنا را به جای مسجد-مدرسه‌ای ساخت که حکام عثمانی در زمان تسخیر سنندج ساخته بودند. این بنا علاوه بر اینکه مرکزی عبادی بود، یک مرکز مهم آموزشی در استان کردستان هم محسوب می‌شد. تا پیش از ساخت این بنا آموزش‌ها در مدارس قلمرو عثمانی انجام می‌شد، اما پس از ساخت این مسجد-مدرسه آموزش‌های تکمیلی مذهب شافعی در آن انجام می‌شد. با ساخت این بنا و تاکید ویژه در استفاده از آیات قرآنی در آن علاوه بر تأکید، نشان دهنده توجه به داشته‌های سرزمینی در این مقطع تاریخی است.

واژه‌های کلیدی: مسجد-مدرسه دارالاحسان، آیات قرآنی، کاشی‌کاری، سنندج.

1. Email: mohamadezareei@yahoo.com

مقدمه

قرآن کریم با واژگان آسمانی درباره خواندن و نوشتن آغاز می‌شود و خدایی را ستایش می‌کند که انسان را به خواندن و نوشتن و سوگند به قلم آموخت. کلام مکتوب از نخستین دوره‌های اسلامی به عنوان بنیادی‌ترین و در مواردی منحصر به فردترین ابزار تزئین در آثار هنری مسلمانان بوده‌است. بدون وجود هر گونه حضوری از عالم محسوس کلام مکتوب به دور از هر گونه تبعیض در جهان اسلام سوره‌ها و آیات قرآن که تنها کلام وحی الهی به شمار می‌آیند، به شیواترین و زیباترین وجه ممکن که شایسته آن است عینیت یافته‌است.

آیات قرآن و وجوه آن، هر حرف قرآنی سه صورت دارد: الف) صورت گفتاری که به گوش می‌رسد، ب) صورت نوشتاری که به چشم می‌آید، ج) صورت اصلی یا روحانی، که جایگاه ظهور آن قلب است. بر همین اساس است که آیات قرآن در آثار هنری دوره اسلامی از ظروف گرفته تا ابنیه به نحو بارزی نمود یافته‌است. روش استفاده از آیات و احادیث از بسیار ساده تا به شکل آرایه‌ها در این بنا مورد استفاده بوده‌است.

هدف این نوشتار در مرحله نخست، شناخت دلایل شکل‌گیری کتیبه‌های مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج، و دیگر اینکه وضعیت قرارگیری و قرائت آیات قرآنی در مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج بررسی و مطالعه شود.

موقعیت سوره‌های قرآنی در مسجد-مدرسه دارالاحسان بر اساس یک اسلوب و روش خاصی بوده است. با توجه به بررسی میدانی به عمل آمده، قرارگیری آیات و نوشته‌ها نشانگر توجه حامی، بانی، معمار، کاشی‌کار و خوشنویس است. به عنوان مثال تحریر سوره جمعه در نمای بیرونی مسجد در ایوان شرقی روی به حیاط مدرسه برای دعوت کنندگی قرار گرفته است. سوره انسان در نمای بیرونی و هنگام خروج از مسجد با آن مواجه است، نوشته شده و آن در ایوان جنوبی است. باید به این نکته اشاره نمود که در اکثر مساجد سوره‌ها و آیات فراوانی به رشته تحریر و به انواع و اقسام خطوط درآمده است. در این بنا از آیات قرآنی هم به عنوان تزئین و هم به لحاظ

تناسب کاربردی به حد قابل توجهی بهره برده شده است.

پرسش‌های اساسی نوشته حاضر را می‌توان اینگونه مطرح نمود؛ نخست اینکه آیات قرآنی استفاده شده چه تناسبی با اهداف بانی داشته است؟ پرسش دوم، آیا هدف بانی در نگارش آیات قرآنی این بنا در رقابت با فعالیت‌های معماری حکام بیگانه در شهر سنندج بوده است؟ فرضیه‌های این پژوهش به این صورت است که در این بنا بسیاری از سوره‌های کوتاه و پایانی قرآن بر روی سرستون‌ها در زمینه کاشی نوشته شده است و هدف بانی صرفاً آرایه‌پردازی نبوده و هدف اهمیت در نگارش آیات قرآنی است. به نظر می‌رسد که این شیوه استفاده گسترده از آیات قرآنی در مسجد-مدرسه بی‌تأثیر از رقابت با حکام و کارگزار عثمانی در همسایگی آنها نبوده است.

این بنا از جمله مساجدی است که آیات قرآنی در آن بر سایر آرایه‌ها غلبه یافته است. بنابراین، بر روی سطوح دیوارها در نماهای بیرونی و درونی و سرستون‌ها به صورت گسترده‌ای از سوره‌ها و آیات متعددی از قرآن کریم استفاده شده است. هنرمندان کاشیکار و سفارش دهنده به فراخور فضاهای موجود و اوضاع سیاسی و اجتماعی و با توجه به ترجمه و تفسیر از آیات قرآنی به خط ثلث ممتاز در زمینه کاشیکاری هفت رنگ استفاده نموده‌اند. بررسی‌های نگارنده نشان می‌دهد که در هیچ‌کدام مساجد همزمان با این بنا به گستردگی و این تعداد از آیات قرآنی استفاده نشده‌است. با توجه به اینکه تاکنون با این مشخصات به طور جداگانه درباره موضوع کاربرد آیات قرآنی در این بنا تحقیقی جداگانه صورت نگرفته، بنابراین، نوشته پیش رو تلاش دارد تا بتواند به این موضوع به مجزا به پردازد.

روش پژوهش این نوشتار توصیفی، تاریخی-تحلیلی است که براساس مطالعات میدانی نگارنده و بررسی متون و منابع مرتبط و بویژه متون تاریخ محلی بوده است. تمام آیات قرآنی که در این بنا نگارش یافته بوسیله نگارنده قرائت و تصویربرداری و محل آنها مشخص و تحلیل شده است. بنابراین این نوشته حاصل کار میدانی نگارنده است.

پیشینه تحقیق

اهمیت این بنای تاریخی موجب شده که در اکثر متون تاریخ محلی به آن توجه شود. در اکثر این منابع به زمان ساخت و بانی آن، علت ساخت و در برخی از آنها به شاعران قصیده‌گوی در مدح بانی و شاه قاجار اشاره گردیده است. هر چند که در این منابع به اهمیت مسجد به خاطر استفاده از آیات قرآنی توجه شده و نوشته شده که دو ثلث قرآن در این کتیبه‌ها نوشته شده، ولی به طور دقیق به مشخصات آیات و سوره‌های قرآنی اشاره‌ای نگردیده است (شریف قاضی، ۱۳۸۱: ۴۴-۴۳؛ وقایع نگار کردستانی، ۱۳۸۱: ۳۸؛ اردلان، ۲۰۰۵: ۲۲۰؛ سنندجی، ۱۳۶۶: ۱۴-۱۵؛ مردوخ، ۱۳۷۹: ۲۷۷). پس از آن در کتب و منابع جدید به همان نوشته‌های قدیمی به صورت کلی در باره آیات قرآنی اتکاء کرده‌اند. در این نوشته‌ها اکثراً به استفاده از آیات قرآنی، ولی بدون مشخص کردن محل دقیق و نوع آیات و سوره‌ها اشاره نموده‌اند (تسبیحی، ۱۳۴۸: ۸۰-۷۷؛ مشکوتی، ۱۳۵۶: ۳۳۵؛ زارعی، ۱۳۸۱؛ زارعی، ۱۳۸۶؛ کریمیان، ۱۳۷۴: ۹۱-۸۲؛ ایازی، ۱۳۷۱: ۴۵۲؛ قصری، ۱۳۸۱، ۴۲-۴۱). هر چند که بررسی‌های اولیه از وضعیت و جایگاه سوره‌ها و آیات قرآن در این بنا برای نخستین بار توسط زارعی (۱۳۸۵) انجام شده، اما نبود تحقیقی جامع و پژوهشی در باره وضعیت دقیق آیات و سوره‌ها در این بنای تاریخی اجتناب ناپذیر ساخته است.

مکان یابی

مسجد - مدرسه دارالاحسان در ضلع شمالی خیابان امام خمینی (ره) در بافت قدیم شهر سنندج قرار دارد. خیابانی که مسجد اکنون در کنار آن واقع شده از سال ۱۳۱۰ به بعد در نتیجه ساخت و سازهای شهری دوره حکومت پهلوی اول ساخته شده است. این مکان یابی نشان می‌دهد که موقعیت مسجد نسبت به گذشته تغییر نموده است. هر چند که مدخل ورودی مسجد دقیقاً در کنار این خیابان قرار دارد، ولی شواهد نشان می‌دهد که در محل این خیابان احتمالاً کوچه‌ای و یا میدانگاهی قرار داشته که مسجد را به میدان ارگ در ضلع

شرقی مسجد (میدان مقابل ارگ) متصل می‌کرده است (زارعی، ۱۳۸۵: ۱۶). مسجد اکنون در موقعیتی قرار دارد که بر روی یک کرسی چینی (سکو) متصل به خیابان ساخته شده و از طریق چند پله صعودی از سمت خیابان امکان پذیر است. معمولاً مساجد قدیمی شهرهای دیگر به دلایل ساخت و سازهای شهری جدید عموماً در سطح پایین‌تری از خیابان و کوچه‌های پیرامونی قرار گرفته‌اند. مکان‌یابی این مسجد در جایگاهی مناسب مساله بسیار مهم برای بانی آن بوده است.

ساختار معماری مسجد - مدرسه

این بنا ترکیبی از مسجد و مدرسه است. این گونه فضاهای عبادی-آموزشی از دوره صفوی آغاز و در دوره قاجار در بیشتر نقاط کشور گسترش یافت. بر اساس کتیبه‌های موجود، بنای مسجد از سال ۱۲۲۶ تا ۱۳۳۲ هـ ق به فرمان «امان الله خان اردلان» والی کردستان و در دوره زمامداری فتحعلی شاه قاجار ساخته شد (زارعی، همان: ۶۱). این بنا دو ایوان، یکی روی به سوی خاور و دیگری روی به سوی جنوب دارد. دو گل دسته در بالای ایوان خاوری دارد. صحن مرکزی این بنا حیاط مدرسه است و دوازده حجره در پیرامون دارد. شبستان ستون‌دار با ۲۴ ستون سنگی با طرح معروف به طنابی فضای اصلی مسجد است.

بنا به اعتقاد برخی از مورخین محلی (مردوخ، ۱۳۷۹: ۲۵۶) امان الله خان والی کردستان قصد ساخت فضاها و حیاطی در مقابل ایوان جنوبی که اکنون محل خیابان و ساختمان‌های پیرامون است را داشته، ولی موفق به انجام آن نشده است. قرار دادن دو ایوان در شرق و جنوب به سبک معماری خاص مساجد کردستانی است (زارعی، ۱۳۸۶: ۸۶) که در این ساختار تأثیر گذار بوده است. با استناد به متون تاریخ محلی، این مسجد به جای مسجدی ساخته شده که در زمان زندیه توسط بابان‌های مورد حمایت دولت عثمانی در سنندج ساخته شده بود (سنندجی، ۱۳۶۶: ۲۰؛ زارعی، ۱۳۸۵: ۲۱). آرایه‌های معماری این بنا در نماهای بیرونی و درونی شامل تزئینات

از آرایه‌های شاخص و مهم بنا، نگارش آیات قرآنی در بخش‌های مختلف مسجد است؛ چنانکه بخش عمده‌ای از قرآن مجید در این بنا نگارش شده است. این مسجد در گذشته یکی از مهم‌ترین دارالعلم‌های دینی بوده و بسیاری از علما در این دارالعلم به کسب علوم مختلف پرداخته‌اند. مسجد-مدرسه دارالاحسان، ارزشمندترین مسجد استان کردستان از نظر معماری و آرایه‌های وابسته به معماری است.

آیات قرآنی در نمای بیرونی مسجد

در نمای بیرونی مسجد و به ویژه ایوان‌های خاوری و جنوبی آن آیات متعددی از سوره‌های قرآن بکار برده شده که نشانگر اهمیت استفاده از آیات برای سفارش دهنده، نویسنده و کاشی‌کار است. کاربرد آیات متناسب با مکان‌یابی آنها انجام گرفته است به طوری که در بخش‌های بیرونی بنا، آیاتی استفاده شده مورد توجه خوانندگان آن است.

الف) ایوان شرقی: بر روی دیوارهای داخل ایوان شرقی سوره جمعه در یک کتیبه نواری از سمت راست آغاز و هر سه ضلع ایوان را در بر گرفته و در انتهای سمت چپ پایان می‌یابد. آیه‌های این کتیبه به خط ثلث سفید رنگ در زمینه کاشی آبی رنگ نوشته شده است و زمان نگارش آن به سال ۱۲۳۱ هـ ق است.

در بخش‌های تقسیم‌بندی شده سینه اسپر ایوان کادر مثلثی شکلی قرار دارد، که آیاتی از سوره نور به خط ثلث زرد رنگ بر زمینه کاشی آبی فیروزه‌ای به صورت نواری نوشته شده است. در مرکز کادر مثلث شکل آیه ۱۸ از سوره توبه نوشته شده، که در باره آباد کردن و ساختن مساجد است. در بخش فوقانی مدخل ورودی به داخل شبستان مسجد عبارت مقدس لا اله الا الله به خط کوفی بنایی با کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجر نوشته شده است (تصویر ۴).

کاشی‌کاری هفت رنگ پر کار، ازاره‌های مرمرین، آجر لعاب‌دار و معلقی و ستون‌هایی با تزیینات طنابی است (تصاویر، ۱ تا ۳).

تصویر ۱: نمای داخل مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج (نگارنده، ۱۳۸۵).

تصویر ۲: نمای ایوان بیرونی مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج (نگارنده، ۱۳۸۵).

تصویر ۳: نمای داخل شبستان مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج (نگارنده، ۱۳۸۵).

و خوشنویس و سازنده این کتیبه‌ها، رو برو ساختن بیننده بوده که بتوانند ذهن او را متمرکز نماید و از سویی هم به بنای این مسجد شکوه، عظمت و زیبایی بخشد. هنرمند سازنده در این کار هم موفق بوده است. هیچ عاملی نمی‌توانسته‌است از کلام خداوند تاثیرگذارتر باشد (تصویر ۵).

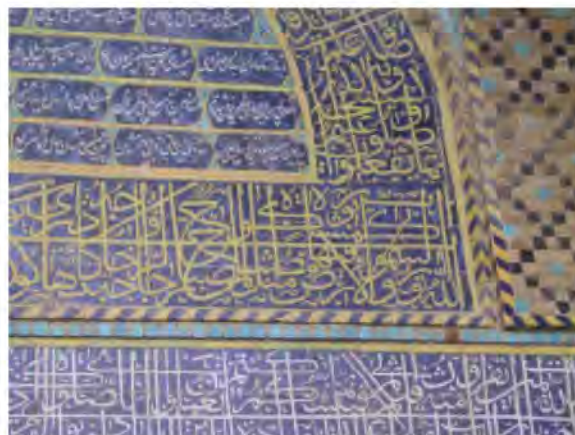

تصویر ۵: کتیبه نمای داخلی ایوان جنوبی مسجد-مدرسه دارالاحسان (نگارنده، ۱۳۸۵).

شواهد و مدارک در دوره قاجار نشان می‌دهد که سازندگان اینگونه بناها طرح‌های ساختمانی و بویژه طرح‌های تزئینی را در قالب طومارهایی تهیه نموده‌اند. همچنانکه خط و رنگ کتیبه‌ها و کاشیکاری و نقوش اسلیمی در نمای بیرونی مسجد نشان می‌دهد که ترکیب پدید آمده در آغاز در ذهن سازنده هنرمند پس از آن به طرح تبدیل شده و سپس در اجرا قرین کامیابی است.

آیات قرآنی داخل مسجد

آیات قرآنی در قالب کتیبه‌هایی است که در پاکار قوس‌ها و بر سرستون‌های شبستان نمود یافته است. سطوح دیوارهای داخلی مسجد عمدتاً آجرکاری ساده است، این کار برای عطف توجه نمازگزاران و مراجعین به کتیبه‌های کاشیکاری مزین به آیات قرآنی بوده است. بنابراین گستردگی استفاده از آیات در داخل مسجد به مراتب بیشتر از بیرون آن است. آیات قرآنی داخل مسجد را می‌توان به دو بخش عمده تقسیم نمود:

تصویر ۴: کتیبه‌های نمای داخلی ایوان شرقی مسجد-مدرسه

دارالاحسان سنندج (نگارنده، ۱۳۸۵).

(ب) ایوان جنوبی: ایوان جنوبی از نظر شکوه و عظمت قابل مقایسه با ایوان شرقی است. مهمترین کتیبه‌ای که در این بخش استفاده شده آیات سوره انسان است. که به صورت یک کتیبه نواری به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی آبی هفت رنگ نقش بسته است. این کتیبه از سمت راست ایوان به صورت کمربندی هر سه ضلع آن را کامل پوشانده است. نکته قابل توجه این است که آیات را بر حسب معانی و کارکرد و اهداف بانی در کنار هم قرار داده شده‌اند به طوریکه در ادامه سوره فوق آیه ۱۰۹ از سوره (الاعلی) هم نوشته و با این کار کتیبه کامل شده است. طی سنوات گذشته آیات ۷-۱ سوره انسان در کتیبه در اثر ریزش تخریب شده، ولی در مرمت‌های چند دهه گذشته آنها را به طور دقیق در جای خود قرار نداده‌اند که ضروری است که پس از بررسی کامل مجدداً قطعات به طور مرتب در کنار هم قرار گیرند. در این ایوان علاوه بر عبارت مقدس اشهد ان لا اله الا الله، آیه الکرسی (آیه ۲۵۵) و آیات ۲۵۶-۲۵۷ از سوره بقره در یک کادر مثلثی شکل به خط ثلث با رنگ زرد در زمینه کاشی آبی هفت رنگ نوشته شده است. زمان ساخت کتیبه‌ها عموماً به تاریخ ۱۲۳۲ قمری است. نکته حائز اهمیت در این کتیبه‌ها انتخاب آیات قرآنی از سوره‌هایی است که هر یک از نظر معانی و تفسیر مرتبط با موضوع مسجد و عبادت هستند. شاید بدیهی‌ترین نظر سفارش‌دهنده

تصویر ۷: نمای از یکی سرستون‌های مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱: آیه‌های ۱۷ تا ۱۹ از سوره روم قرآن کریم نوشته و تاریخ آن به سال ۱۲۳۲ هـ.ق. است و کتیبه با اعوذ و بالله من الشیطان الرجیم آغاز شده و چهار طرف سرستون را در کادرهای مربع شکل احاطه نموده است (تصویر ۸).

تصویر ۸: کتیبه سرستون شماره ۱ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۲: بر روی چهار طرف این سرستون «سوره التکاثر» به خط ثلث زرد رنگ بر زمینه کاشی آبی تیره رنگ نوشته شده و تاریخ آن ۱۲۳۲ هـ.ق. است (تصویر ۹).

تصویر ۹: کتیبه سرستون شماره ۲ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۳: سوره «العادیات» که دارای ۱۱ آیه است و با بسم الله آغاز و تا پایان سوره هم به صورت فشرده به خط ثلث زرد رنگ نوشته شده و تاریخ ۱۲۳۲ هـ.ق. را دارد (تصویر ۱۰).

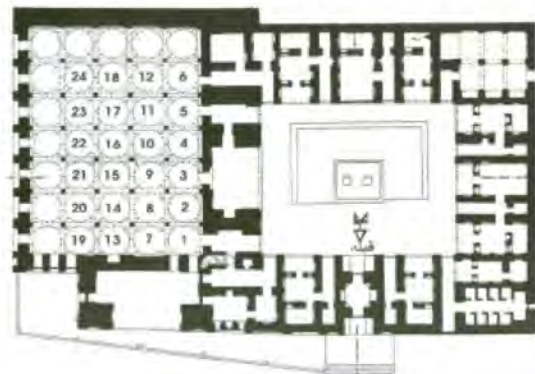

تصویر ۱۰: کتیبه سرستون شماره ۳ (نگارنده، ۱۳۸۵).

الف) آیات قرآنی روی سرستون‌ها.

ب) آیات قرآنی روی دیوارها (کتیبه نواری داخل مسجد).

الف) کتیبه‌های آیات قرآنی روی سرستون‌ها: شبستان مسجد دارای بیست و چهار ستون سنگی است. بدنه ستون‌های سنگی با طرح طنابی شکل تزیین شده است. بر روی پایه آنها طرح گل و بوته نقش بسته است. سرستون‌ها از دو بخش تشکیل شده که یک بخش مزین به مقرنس‌کاری سنگی و بخش دوم مکعب شکل که کتیبه‌های کاشیکاری بر آنها نقش بسته است. بر روی بخش مکعبی سرستون‌ها به صورت قابل توجهی از آیات سوره‌های کوچک قرآن کریم، ولی متناسب با فضای موجود کتیبه نویسی شده است. برای شناسایی، معرفی و مشخص کردن آیات سوره‌ها ستون‌ها، از ۱ تا ۲۴ از سمت چپ به سمت راست از سوی مدخل ورودی شماره‌گذاری شده است. این کار بر روی نقشه شبستان مسجد مشخص شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این شیوه کتیبه‌نویسی در هیچیک مساجد ایران عصر قاجار و حتی پیش از آن اجرا نشده است (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۶: نقشه مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج (زارعی، ۱۳۸۵).

هـق را قابل قرائت است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴: کتیبه سرستون ستون شماره ۷ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۸: بر روی این ستون، آیه‌های ۱۸ و ۳۱ از سوره «عراف» انتخاب و به تاریخ ۱۲۳۲ هـ.ق. نوشته شده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵: کتیبه سرستون ستون شماره ۸ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۹: بر روی این ستون آیات کامل دو سوره کوچک از سوره‌های قرآنی «الکوثر» و «العصر» به ترتیب نگارش شده است. نکته قابل توجه این است که برای هر دو سوره فقط یکبار از بسم الله استفاده شده است و در پایان نگاره، تاریخ سنه ۱۲۳۲ قمری نوشته شده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶: کتیبه سرستون ستون شماره ۹ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۰: همه آیات سوره «الکافرون» بر روی سرستون با تاریخ ۱۲۳۲ هـ.ق. نگارش یافته است (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۷: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۰ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۱: بر روی این ستون (آیات ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۸) سوره «الکهف» نوشته شده است. متأسفانه بر اثر خرابی و مرمت‌های چند دهه گذشته بخش‌هایی از کتیبه و کلمات

ستون شماره ۴: برای کتیبه روی این سرستون (آیه‌های ۱۵۳ و ۱۵۲) سوره «بقره» انتخاب و تحریر شده است و شروع کتیبه با عبارت «قال الله تبارک و تعالی و فی کتاب العزیز و المجید و الحمید» و پس از آن آیات فوق‌الاشاره نوشته شده و با تاریخ ۱۲۳۲ هـ.ق. پایان یافته است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱: کتیبه سرستون ستون شماره ۴ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۵: بر روی اضلاع چهارگانه این سرستون تمام آیات سوره «الهمزه» نوشته شده است که در انتها بخشی از کاشی حاوی کتیبه افتاده است. قطعه‌ای کاشی به رنگ آبی و با خط متفاوت به جای آن قرار داده‌اند و به نظر می‌رسد که همه آیات سوره فوق در کتیبه استفاده شده بوده است و تاریخ آن نیز در انتها ۱۲۳۲ هـ.ق. به طور کامل قابل قرائت است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲: کتیبه سرستون ستون شماره ۵ (نگارنده، ۱۳۸۵).

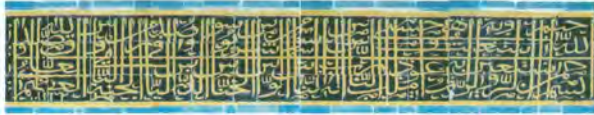
ستون شماره ۶: این ستون در انتهای بخش شمالی شبستان قرار دارد و شروع کتیبه با بسم الله است و تمام آیات سوره «حمد» با تاریخ سنه ۱۲۳۲ هـ.ق. است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: کتیبه سرستون ستون شماره ۶ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۷: این ستون در نزدیکی و مقابل محراب قرار دارد. جایگاهی چوبی نیز در سنوات اخیر به کتیبه‌ها متصل نموده‌اند موجب گردید تا عکاسی کامل از آن برای نگارنده میسر نباشد. تمام آیات سوره «الشرح» که با بسم الله آغاز شده، نوشته شده است. در انتهای آیه تاریخ فی سنه ۱۲۳۲

تصویر ۲۲: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۵ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۶: آیات کامل سوره «الفلق» با «اعوذ بالله» و «بسم الله» آغاز و در پایان تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق دارد (تصویر ۲۳).

تصویر ۲۳: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۶ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۷: بر روی این سرستون آیات کامل سوره «الماعون» که با «بسم الله» آغاز، و در پایان آن تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق نوشته شده است (تصویر ۲۴).

تصویر ۲۴: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۷ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۸: بر روی این سرستون (آیه ۵۶) از سوره «الاحزاب»، که معمولاً در پایان نمازهای جماعت قرائت می‌شود، نوشته شده است. آغاز این کتیبه با اعوذ و بالله... است. تاریخ آن به سال ۱۲۳۲ هـ ق است (تصویر ۲۵).

تصویر ۲۵: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۸ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۹: بر روی این ستون آیات کامل سوره «الفیل» از قرآن کریم نوشته شده است. تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق در پایان دارد (تصویر ۲۶).

تصویر ۲۶: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۹ (نگارنده، ۱۳۸۵).

آن جا به جا شده است. تاریخ ساخت به سنه ۱۲۳۲ هـ ق است (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۱ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۲: بر روی این ستون سوره «اخلاص» با «اعوذ بالله...» و پس از آن «بسم الله» به طور کامل نوشته شده است و عبارت سنه ۱۲۳۲ هـ ق را در انتها دارد (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۲ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۳: آیه شماره ۵ از سوره «مائد» به تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق نگارش یافته (تصویر ۲۰).

تصویر ۲۰: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۳ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۴: این کتیبه در ابتدا با «اعوذ بالله» سپس «بسم الله» و سپس تمام آیات سوره «قریش» تاریخ سنه ۱۲۳۲ هـ ق نوشته شده است (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۱: کتیبه سرستون ستون شماره ۱۴ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۱۵: همه آیات سوره «الناس» با «بسم الله» شروع و در پایان عبارت صدق الله العلی و العظیم و تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق نگارش یافته است (تصویر ۲۲).

ستون شماره ۲۴: آیات کامل سوره «المسد» با «بسم‌الله» روی این ستون نوشته شده‌است و تاریخ آن با عبارت فی سنه ۱۲۳۲ هـ ق ثبت شده است (تصویر ۳۱).

تصویر ۳۱: کتیبه سرستون ستون شماره ۲۴ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ب) کتیبه‌های روی دیوارهای داخل شبستان: کتیبه‌ای نواری به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی آبی رنگ با آیاتی از سوره‌های متعدد قرآن کریم نگارش شده و دیوار مسجد را تزیین نموده است. این کتیبه در نوع خود شاید کم نظیر باشد. کتیبه به صورت کمربندی دور تا دور دیوارهای شبستان را فرا گرفته‌است. به موازات کتیبه‌های سرستون‌ها و در یک ارتفاع قرار داده شده است. ترکیب خط و کنار هم قرار دادن آیات سوره‌های مختلف قرآن در این کتیبه حاوی نکات مهمی است. کتیبه از سمت قبله و بالای محراب آغاز می‌شود. با عبارتی به شرح ذیل: بسم الله الرحمن الرحيم قد هذا بنا المسجد بدارالاحسان المسمى امير الاعظم و افخم الوالی [کردستان] و الاعلاء الوالی بن الوالی امان الله خان اردلان الله تعالی دولته و شوکه و مدیدالزمان حشمته مع العدل و الاحسان آمین یا رب العالمین الوالی بکردستان بن المغفور و المبرور خسروخان الله اسکنه و تعالی بجبوحه و الجنان و تاریخ اتمامه قال الله تبارک و تعالی اجر و عظیم ۱۲۳۰ هـ ق. در ادامه آن بسم الله الرحمن الرحيم، انا فتحنا و لک فتحاً مبیناً و بقیه آیات سوره «فتح» نوشته شده است. نکته قابل توجه این است که نام امان‌الله و لقب او در ابتدای عبارت به رنگ زرد است. تا جلب توجه بیشتری نماید و مابقی کتیبه به طوریکه اشاره گردید به رنگ سفید در زمینه کاشی آبی رنگ است. البته ذکر این نکته هم ضروری است که چون نام امان‌الله خان و لقب او بر روی یک پایه روبروی ردیف ستون‌هاست. در انتهای آیات سوره فتح هم که بر روی یکی از پایه‌های دیگر جبهه جنوبی یا قبله قرار دارد، برای برقراری تقارن به رنگ زرد نوشته شده است (تصویر ۳۲).

ستون شماره ۲۰: تمام آیات سوره «زلزله» نوشته شده است. نکته حائز اهمیت در این است که کتیبه این سرستون با دو رنگ کار شده که بخش اول آیات سوره همانند سایر کتیبه‌هاست، اما دو طرف دیگر آن به رنگ سفید بر زمینه کاشی آبی رنگ است. متأسفانه در اثر تخریب چند دهه گذشته و مرمت‌های بعدی نامنظم در کنار هم قرار داده شده‌اند (تصویر ۲۷).

تصویر ۲۷: کتیبه سرستون ستون شماره ۲۰ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۲۱: بر این سرستون همه آیات سوره «التین» نگارش یافته‌است که تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق در پایان دارد (تصویر ۲۸).

تصویر ۲۸: کتیبه سرستون ستون شماره ۲۱ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۲۲: آیات سوره «القدر» متن کامل این کتیبه است. در ابتدای کتیبه در بخش «بسم‌الله» دو قطعه کاشی به خط آبی رنگ که هیچگونه همخوانی با سایر قسمت‌های کتیبه ندارد. جایگزین شده‌است. این قطعات احتمالاً مربوط به بخش‌های دیگری از سایر کتیبه‌های مسجد هستند، تاریخ ساخت این کتیبه به سال ۱۲۳۲ هـ ق. است (تصویر ۲۹).

تصویر ۲۹: کتیبه سرستون ستون شماره ۲۲ (نگارنده، ۱۳۸۵).

ستون شماره ۲۳: بر روی این ستون عبارت «تبارک الله تعالی» و پس از آن (آیات ۲۶، ۲۷ و ۲۸) سوره «لقمان» با تاریخ ۱۲۳۲ هـ ق. نوشته شده‌است (تصویر ۳۰).

تصویر ۳۰: کتیبه سرستون ستون شماره ۲۳ (نگارنده، ۱۳۸۵).

نمازگزاران به دوری از گناهان و ترس از عذاب آخرت است. سوره‌های دیگری به ترتیب در ادامه کتیبه مورد استفاده قرار گرفته‌اند. سوره «البینه» (شماره ۹۸) با ۸ آیه، سوره «اللیل» (شماره ۹۲) با ۲۱ آیه، سوره «تکویر» (کورت) (شماره ۸۱) با ۲۹ آیه، سوره «انشقاق» (شماره ۸۴) مشتمل بر ۲۵ آیه، سوره «البلد» (شماره ۹۰) تمام آیات آن نوشته شده‌است و با این سوره و آیات آن کتیبه نواری روی دیوار ضلع قبله به اتمام می‌رسد، و در نهایت به ابتدای کتیبه متصل شده‌است. این کار علاوه بر اینکه با مهارت خاصی در طراحی و اندازه‌گیری در انتخاب آیات و سوره‌ها صورت گرفته، نشانگر اهمیت این بنا در این منطقه به عنوان یک مرکز عبادی و آموزشی و توجه خاص والی کردستان که بانی این بنا بوده‌است. به نظر می‌رسد که ساخت مسجد با این مشخصات در ایران از سیاست‌های فتحعلی شاه قاجار بود و مساجد متعددی هم تحت نام مساجد سلطانی ساخته شد. همانطوری که در مسجد سلطانی قزوین آیاتی از سوره انسان و نبأ به صورت کتیبه نوشته شده‌است (دبیرساقی، ۱۳۸۱: ۵۴۷). در مسجد سلطانی بروجرد نیز از آیاتی از سوره‌های مائده و توبه و آیاتی از سوره‌های بقره، نور و آل عمران به عنوان کتیبه با کاشی نوشته شده است (گودرزی، ۱۳۹۱: ۱۷۷). در حالیکه استفاده از آیات قرآنی در مسجد- مدرسه دارالاحسان بسیار گسترده‌تر است. والی کردستان در این راستا، بسیار فراتر از آنچه مورد نظر شاه قاجار بوده در استفاده از آیات قرآنی اقدام نموده‌است. در این مسجد علاوه بر آیات قرآنی قصاید مدحی متعدد هم وجود دارد (تصاویر ۳۳ و ۳۴).

تصویر ۳۳: کتیبه‌های آیات قرآنی روی دیوار و ستون‌های داخل مسجد-مدرسه دارالاحسان (نگارنده، ۱۳۸۵).

تصویر ۳۲: کتیبه آیات قرآنی بر روی محراب مسجد-دارالاحسان سنندج (نگارنده، ۱۳۸۵).

در اینجا نکته مهمتری که به نظر می‌رسد مورد توجه بانی مسجد-مدرسه (امان الله خان والی) بوده، استفاده از سوره فتح است. عموماً در دوره‌های مختلف اسلامی فرمانروایان و حاکمان پس از کسب پیروزی در جنگ‌های مختلف، در بناهای یادمانی این سوره را به طور کامل یا بعضاً آیاتی از آن را بر حسب ضرورت به صورت کتیبه آورده‌اند (زارعی، ۱۳۷۱: ۲۰۸-۱۸۵). بنابراین استفاده از این سوره در آن مقطع تاریخی در مسجد-مدرسه دارالاحسان نشانگر بیان یک موضوع با اهمیت است. در مساجد همزمان با این بنا همانند مسجد سلطانی (امام) بروجرد با تمجید از فتحعلیشاه قاجار شروع شده و پس از آن بانی مسجد به طور مختصر یاد شده است (گودرزی، ۱۳۹۱: ۱۷۷). در حالی که القابی که برای والی کردستان در این بنا استفاده شده به مراتب مفصل‌تر است. در ادامه سوره فتح در این کتیبه، سوره الملک (شماره ۶۷) با «بسم الله» آغاز و تمامی سی آیه سوره نگارش شده‌است. سوره بعدی که در این کتیبه قرار دارد، «الغاشیه» (شماره ۸۸) این سوره شامل ۲۶ آیه است که کل آیات با «بسم الله» آغاز و تا پایان نوشته‌است. در ادامه کتیبه سوره «النبأ» (شماره ۷۸) به طور کامل و سوره «واقعه» (شماره ۵۶) این سوره حاوی ۹۶ آیه که به طور کامل نگارش شده است. آیات این سوره متناسب با اهمیت و احداث بنا است و عطف توجه

فتوحی است که در مریوان در نبرد با حاکم بغداد مورد حمایت حاکم عثمانی بدست آورده. حتی همانند شاهان صفوی و قاجاری به ویژه فتحعلی شاه صحنه‌های جنگی خود را ترسیم و ستایش می‌کردند؛ به طوریکه ریچ انگیزی در سال ۱۸۲۰ میلادی از نقاشی‌های داخل قلعه حکومتی (سنه دژ) یاد کرده که یکی از صحنه‌های نقاشی موضوع جنگ مریوان امان الله خان اردلان بوده است (ریچ، ۱۳۶۱: ۲۱۶). مستوره اردلان هم این موضوع را تایید می‌کند که جنگ امان الله و سلیمان پاشای بابان در سال ۱۲۲۱ منجر به پیروزی امان الله خان می‌شود (اردلان، ۲۰۰۵: ۱۳۴) و حتی او در جنگی با سپاه روم از طرف لشکر ایران پیروزی قابل توجهی در سال ۱۲۲۵ هجری بدست آورده است (اردلان، همان: ۱۳۵). انتخاب آیات قرآنی به ویژه سوره فتح در جایی که نمازگزاران دائماً آن را ملاحظه نمایند، یکی از اهداف مهم امان الله خان بوده است.

نتیجه‌گیری

در بیشتر متون تاریخی به استفاده از آیات قرآنی در این بنا اشاره شده است. این امر نشانگر اهمیت و توجه به آیات قرآن علاوه بر موضوع تزئین، مسئله قداست بخشیدن بیشتر مسجد-مدرسه است. هرچند که این بنا در مقایسه با سایر بناهای شهرهای دیگر وسعت زیادی ندارد، اما از نظر استفاده از آیات قرآنی منحصر به فرد است. ترکیب کاشی و خط و استفاده از آیات قرآنی علاوه بر معنویت بخشیدن به مسجد، زیبایی خیره کننده‌ای به بناز بیرون و درون داده است. این موضوع نشانه بهره‌مندی از آیات قرآن در قالب و شکل هنری و تزئین است. این کتیبه‌ها به نمازگزاران و بازدید کنندگان این مسئله را القاء می‌کند، که آیات قرآن در این فرم و شکل می‌تواند تاثیر چشمگیری برای نمازگزار و بازدید کننده داشته باشد. استفاده از آیات قرآنی تا این حد نشانه تاکید سازندگان، توجه و اتکا به آیات قرآن در قالب خط و به صورت خوشنویسی به جای سایر عناصر تزئینی است.

ضرورت توجه به ساخت این مسجد در این جا و تاکید بسیار در استفاده از آیات قرآنی در آن، بی‌تاثیر از رقابت با حکام و کارگزاران

تصویر ۳۴: کتیبه‌های آیات قرآنی روی دیوار داخل مسجد-مدرسه دارالاحسان (نگارنده، ۱۳۸۵).

استفاده از سوره فتح نشانگر پیروزی و ظفر است. قرار دادن این سوره آن هم در ابتدای کتیبه مسجد، نوعی پیروزی برای والی کردستان بوده است. والی مسجدی را که نماینده حکومت عثمانی در سنندج ساخته بود، تخریب و این مسجد-مدرسه را در این مکان بنیاد نهاد (شریف قاضی، ۱۳۸۱: ۴۴). از سویی والی در جنگ با حاکم بغداد نماینده حکومت عثمانی به نمایندگی از دولت ایران پیروز گردید. احتمالاً استفاده از سوره فتح نشانه‌ای از این پیروزی هم باشد. کما اینکه در دوره ایلخانان هم در زمان حاکمیت اولجایتو در نبرد با شورش‌های شرق ایران پیروز شد، در کتیبه برج کاشانه و محراب مسجد جامع بسطام از آیات سوره استفاده شده است (بلیبر، ۱۳۸۳: ۲۱۰-۱۹۱؛ زارعی، ۱۳۷۱: ۲۰۸-۱۸۵). البته این شیوه در دوره حاکمیت شاهان قاجار هم مرسوم بوده است.

لازم به ذکر است که امان الله خان اردلان والی بزرگ کردستان در بسیاری از مراحل مختلف دوره حاکمیت درگیری‌ها و جنگ‌هایی داشته، بویژه در ابتدای امر در یک اقدام غافلگیرانه اکثر سران خانواده وکیل که از رقیبان اصلی خانواده اردلان و نزدیک به حکومت مرکزی بوده اند و همچنین چندین نفر از افراد صاحب نفوذ مذهبی را از میان برداشته است. واقعه‌ای دیگر که امان الله خان را به عنوان فاتحی بزرگ قلمداد و حتی او را در اندازه شاهان ایرانی پس از پیروزی معرفی نموده است.

- _____ . (۱۳۸۶). **سیمای میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کردستان**. سنندج: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان.
- _____ . (۱۳۸۵). **مسجد - مدرسه دارالاحسان سنندج**. سنندج: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان.
- سنندجی، میرزا شکراله. (فخر الکتاب). (۱۳۶۶). **تحفه ناصریه در تاریخ و جغرافیای کردستان به تصحیح حشمت‌اله طبیبی**. تهران: امیر کبیر.
- شریف، قاضی، میرمحمد. (۱۳۸۱). **زبده‌التواریخ سنندجی**. تصحیح: محمدرئوف توکلی. تهران: توکلی.
- قصری، محمد کامبیز. (۱۳۸۱). **سنندج، دارالایامه کردستان ایران**. سنندج: دانشگاه کردستان.
- کریمیان، حسن. «مسجد دارالاحسان سنندج». فصلنامه وقت میراث جاویدان، سال سوم، شماره اول، صص ۸۲-۹۱.
- گودرزی، علیرضا. (۱۳۹۱). «بررسی شرایط سیاسی- اجتماعی بروجرد در دوره قاجار با اتکا به تحلیل کتیبه‌های مسجد سلطانی». نشریه نامه باستان‌شناسی، شماره ۳، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۱. صص ۱۹۱-۱۷۳.
- مردوخ، محمد. (۱۳۷۹). **تاریخ کرد و کردستان**. تهران: کارنگ.
- مشکوتی، نصرت‌اله. (۱۳۵۶). **فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی**. تهران: سازمان حفاظت آثار باستانی.
- وقایع نگار کردستانی، میرزاعلی اکبر. (۱۳۸۱). **حدیقه ناصریه و تحفه‌الظفر**. به کوشش: محمدرئوف توکلی.

عثمانی در همسایگی با این بخش از کشور نبوده است. چون والی کردستان این بنا را به جای مسجد-مدرسه‌ای ساخت که حکام عثمانی در زمان تسخیر سنندج ساخته بودند. این بنا علاوه بر اینکه مرکزی عبادی بود، یک مرکز مهم آموزشی در منطقه هم محسوب می‌شد و بسیاری از علمای منطقه به عنوان مدرس در مدرسه آن تدریس می‌کردند. بنابراین جایی که مرکز آموزش علوم دینی چه نوشته‌ای با اهمیت‌تر از کلام وحی می‌تواند باشد. پس از ساخت این مدرسه دیگر آموزش‌های تکمیلی مذهب شافعی در آن انجام می‌شد. چون پیش از ساخت این بنا آموزش‌ها در مدارس قلمرو عثمانی انجام می‌شد. بنابر این، با ساخت این بنا و تاکید ویژه در استفاده از آیات قرآنی در آن علاوه بر تاکید، نشان دهنده توجه به داشته‌های سرزمینی در این مقطع تاریخی است.

فهرست منابع

- اردلان، مستوره. (۲۰۰۵). **تاریخ الاکراد**. به کوشش: جمال احمدی آیین. اربیل: اراس.
- ایازی، برهان. (۱۳۷۱). **آیین سنندج**. سنندج: مولف.
- بلیر، شیلا. (۱۳۸۳). «کتیبه برج مقبره‌ای کاشانه بسطام». (مترجم، محمدابراهیم زارعی). فصلنامه اثر، شماره ۳۶ و ۳۷، صص ۲۱۰-۱۹۱.
- تسییحی، مهدی. (۱۳۴۸). «مساجد سنندج». هنر و مردم، دوره جدید، ش ۷۷/۷۸، صص ۸۰-۷۷.
- ریچ، کلودیو جیمس. (۱۳۶۱). **گه شتی ریچ بو کوردستان ۱۸۲۰**. (محه حه مه د، حه مه باقی، مترجم). سقز.
- دبیرسیاقی، سید محمد. (۱۳۸۱). **سیر تاریخی شهر قزوین و بناهای آن**. قزوین: نشر حدیث امروز.
- زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۷۱). «مجموعه بناهای مذهبی پایزید بسطامی در بسطام»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران.
- _____ . (۱۳۸۱). **سیمای میراث فرهنگی کردستان**. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

Impact of Quranic Verses on the Array Processing Architecture of the Mosque such as Maderese- Mosque Darollehsan (Jameh Mosque) in Sanandaj

Mohammad Ebrahim Zarei

Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Architecture and Art, Bu-Ali Sina University,
Hamadan, Iran

Abstract

Mosque- madrese Darollehsan is located in the Sanandaj city and consists of mosque and a school. It was built during Qajar period from 1226 to 1232 AH which is a prolonged time. The decoration in exterior and interior of madrese Darollehsan mosque is one of the most striking features which are widespread use of Quran verses. Although at first glance it seems that the most important decorations were all in tiles, the verses were written by the help of tiles, the verses on the walls were found to be seen inside and outside the mosque and madrese as well as on the column of the mosque's walls. Many questions were that the verses which have been used in tiles were-what thing they had in summons with the maker of building. The second question is the written verses of Quran in the building; did the maker of building have any relation with the foreign rules? In this building there were short and ending Sureh written on the column with the help of tiles. It seems that these styles of using verses in the mosque was not ineffective for completing with Ottoman ruler and were found in the neighborhood. Since the governor of Kurdistan had built this building and Ottoman rulers had built madrese - mosque while he captured Kurdistan was the mosque built for reasons of competing. The mosque was considered not only a religious center, but also an important center of learning in the region. The location and structure of this mosque -madrese is used for research and investigate the verses and Sureh of Quran inside and outside the building. Furthermore the location of mosque and the verses recited are taken in to consideration.

Key words: Mosque- Madrese, Darollehsan, Quran Verses, Tilework, Kurdistan.